ANTIQUITATES MATHEMATICAE
Vol. 9(1) 2015, p. 31–44
doi: 10.14708/am.v9i0.565

Antoni Leon Dawidowicz (Kraków)

Systemy monetarne w latach 1763-2013 na ziemiach polskich

(Część pierwsza)

Streszczenie Motywacją do powstania tego artykułu był fakt, iż w ostatnich kilku latach pojawiły się opracowania poświęcone podręcznikom i zbiorom zadań wydawanym w I Rzeczypospolitej i w okresie rozbiorów[1]. Zadania pojawiające się w tych podręcznikach dotyczą, podobnie zresztą, jak dzisiaj, rozmaitych obliczeń pieniężnych. Znajomość systemów monetarnych na pewno może ułatwić ich zrozumienie. Pragnąłbym na wstępie uzasadnić, dlaczego wybrałem ten okres. Po prostu wraz z koronacją Stanisława Augusta w roku 1763 sejm uchwalił system monetarny, który przetrwał, choć w nieco zmienionej formie, rozbiory. Związane to było z wskrzeszeniem w roku 1765 działalności mennicy w Polsce, co przewidywały uchwalone przez sejm konwokacyjny „Pacta conventa" do czego sejm zobowiązał Stanisława Augusta.

2010 Klasyfikacja tematyczna AMS (2010): 01A99; 91B64.
Słowa kluczowe: systemy monetarne, historia Polski, bankowość.

1. Wstęp Motywacją do badań systemów pieniężnych w I Rzeczypospolitej i w okresie rozbiorów jest znaczne nagromadzenie w podręcznikach matematyki zadań odwołujących się do obliczeń pieniężnych [1, 4, 6]. Przykładem może być zadanie ze zbioru zadań nieznanego autora z roku 1767 [6].

> Przyszli trzech Chłopi do Karczmy, y przepili społem Złoty ieden, z których pierwszy dał nie wiem wiele, drugi dał raz tela, á trzeci dał trzy razy tela. Pytanie po wiele każdy z nich pił.

Zadanie to nie będzie się dało rozwiązać, jeżeli nie będziemy wiedzieć, iż złoty w I Rzeczypospolitej był równy 30 groszom. Podany komentarz dotyczy przykładu obliczenia w podręczniku Patrycego Skaradkiewicza „Arytemetyka, czyli nauka o rachunkach" z roku 1776 [1].

[1]Niniejszy artykuł oparty jest na referacie wygłoszonym przez autora podczas Konferencji Historii Matematyki w roku 2013 w Będlewie.

Złote	Grosze	Szelągi
2336	24	2
589	25	2
6784	16	1
4900	9	2
14631	13	1

Znajomość systemów monetarnych na pewno może ułatwić zrozumienie zadań. Pragnąłbym na wstępie uzasadnić, dlaczego wybrałem ten okres. Po prostu wraz z koronacją Stanisława Augusta w rok 1763 sejm uchwalił system monetarny, który przetrwał również, choć w nieco zmienionej formie, rozbiory. Związane to było z wskrzeszeniem w roku 1765 działalności mennicy w Polsce, co przewidywały uchwalone przez sejm konwokacyjny „Pacta conventa" do czego sejm zobowiązał Stanisława Augusta.

2. Bimetalizm W XVIII wiek w całej Europie obowiązywał system zwany bimetalizmem. Podstawą tego system były dwa metale, srebro i złoto. Na każdej monecie srebrnej i złotej było w tym czasie napisane, ile jest w niej czystego metalu, co umożliwiało rozliczenia międzynarodowe. W ustalonym systemie istotny był więc przelicznik złota na srebro. System uzupełniony był monetami „zdawkowymi", bitymi w tym czasie w miedzi.

3. Monety Stanisława Augusta

3.1. Konwokacja Stanisława Augusta Jak już zaznaczyłem we wstępie, system monetarny obowiązujący za panowania Stanisława Augsta oparty był o bimetalizm tzn. pieniądz kruszcowy (złoty i srebrny) miał ustawowo ustaloną wagę, a podstawą obliczeń była grzywna kolońska odpowiadająca 233,856 g czystego srebra. Podstawową monetą srebrną był talar odpowiadający $\frac{1}{10}$ grzywny kolońskiej. Odpowiadał on 8 złotym. Ciekawostką były dwa rodzaje grosza. Oprócz grosza miedzianego będącego monetą zdawkową odpowiadającą $\frac{1}{30}$ złotego, wprowadzono tzw. "grosza srebrnego", który odpowiadał $\frac{1}{4}$ złotego, czyli, jak nietrudno policzyć, $\frac{1}{320}$ grzywny kolońskiej. Monety zdawkowe bite były w miedzi i były to szelągi $\left(\frac{1}{3}\text{ grosza}\right)$, półgrosze, grosze i trojaki. W srebrze bite były grosze srebrne, dwugroszówki, czyli półzłotki, złotówki, dwuzłotówki i talary ośmiozłotowe. System ten uzupełniały dukaty odpowiadające $16\frac{3}{4}$ złp. Na przedstawionym szelągu (zob. rys. 1) i półgroszu (zob. rys. 2) widnieje tzw. „Cyfra królewska", czyli wiązany monogram z liter SAR (Stanislaus Augustus Rex). Litery znajdujące się pod nominałami, to inicjały mincarzy.

Rysunek 1: Szeląg Stanisława Augusta ∅ 15 mm Cu.

Rysunek 2: Półgrosz Stanisława Augusta ∅ 18 mm Cu.

Na rewersie grosza (zob. rys. 3) Stanisława Augusta widnieje, oprócz nominału, godło Rzeczypospolitej, czyli tarcza pięciopolowa, a na niej dwa orły, dwie pogonie i, w środkowym polu, herb aktualnego panującego (w tym przypadku Ciołek Poniatowskich).

Rysunek 3: Grosz Stanisława Augusta ∅ 21 mm Cu.

Na trojaku (zob. rys. 4) widnieje już portret Stanisława Augusta. Litery „M.V." pod godłem, to skrót od „Moneta Varsoviensis", który od roku 1793 zastąpił inicjały mincerzy.

Grosz srebrny (zob. rys. 5) jest już monetą kruszcową, dlatego na rewersie widnieje napis „320 Ex Marca Pura Colon(ensis)" (320 z grzywny czystej kolońskiej), czyli informujący, że z grzywny kolońskiej można wybić 320 takich monet. Jest to charakterystyczny dla monet sposób zapisania ułamka.

Na półzłotku (zob. rys. 6) mianownik ułamka zapisany jest cyfrą rzymską. Były one częściej używane, niż arabskie, a cyfry arabskie pojawiały się tylko, gdy cyfry rzymskie zajęłyby zbyt dużo miejsca

Rysunek 4: Trojak Stanisława Augusta ∅ 26 mm Cu.

Rysunek 5: Grosz srebrny Stanisława Augusta ∅ 21 mm Ag.

(320 = CCCXX) lub, gdy pojawiały się ułamki. Również na złotówkach i dwuzłotówkach (zob. rys. 7) widnieje odpowiednio LXXX i XL.

Rysunek 6: Półzłotek Stanisława Augusta ∅ 23 mm Ag.

Również znakiem rzymskim oznaczano stopę na talarze ośmiozłotowym (zob. rys. 8).

3.2. Po reformie z roku 1786 W trakcie obowiązywania systemu zauważono, iż talary ośmiozłotowe o wadze 23,39 g są wywożone do Prus i tam wymieniane na talary pruskie o wadze 16,7 g srebra. W tej sytuacji sejm w dniu 2 października 1786 dokonał zmiany systemu monetarnego, przede wszystkim dla urealnienia wartości monety złotej względem srebrnej ustalając wartość dukata (patrz rys.9) na 18 złp.

Obniżono zawartość srebra w talarze i teraz z 1 grzywny bito 83,5 złp. Zlikwidowano grosz srebrny, a pojawiła się moneta srebrna o nominale 10 groszy miedzianych (czyli $\frac{1}{3}$ złotego).

[2]Własność Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inv. MNK VII-P-18344.

Rysunek 7: Dwuzłotówka Stanisława Augusta z roku 1766 ∅ 29 mm Ag.

Rysunek 8: Talar ośmiozłotowy ∅ 43 mm Ag.

Pokazana na rysunku 10 dziesięciogroszówka wymaga dwóch komentarzy. Jako że z grzywny miało być wybitych 83,5 złp, to analogicznie 250,5 dziesięciogroszówek. I istotnie tak jest zapisane na monecie w postaci liczby mieszanej. Tak naprawdę, to gdyby to traktować, jako informację o ilości czystego srebra wyrażałaby się ona ułamkiem „piętrowym". Zauważyć należy również, iż napisy na tej monecie są w języku polskim.

3.3. W czasie powstania kościuszkowskiego Powstanie kościuszkowskie, to już ostatnie chwile I Rzeczypospolitej. Jednak i wtedy widać było konieczność zmiany systemu monetarnego. Zawieszono bicie monety miedzianej, mimo, że de facto była ona dalej bita. Zmieniono jeszcze raz parytet srebra, ustalając, iż z grzywny kolońskiej ma być wybitych 84,5 złotego. Talary ośmiozłotowe zastąpiono sześciozłotowymi (patrz rys. 13).

Wprowadzono wreszcie monetę zdawkową ze srebra gorszej wartości (tzw. bilon) o nominale 6 groszy (patrz rys. 14).

Okres powstania kościuszkowskiego przeszedł do historii pieniądza polskiego jeszcze z jednego powodu. Wtedy pojawił się bowiem pierwszy na ziemiach polskich pieniądz papierowy (patrz rys. 15). W dniu 8 czerwca 1794 Rada Najwyższa Narodowa podjęła uchwałę, na mocy której wyemitowano pieniądz papierowy. Pojawiły się „Bilety skarbowe" o nominałach 5 i 10 groszy miedzianych oraz 1, 4, 5, 10, 25, 50, 100, 500 i 1000 złp.

Rysunek 9: Dukat Stanisława Augusta[2] ∅ 20,1 mm Au.

Rysunek 10: Dziesięciogroszówka Stanisława Augusta ∅ 22 mm Ag.

4. Po rozbiorach

4.1. Monety Oświęcimsko - Zatorskie W roku 1772, po pierwszym rozbiorze Polski Austria (formalnie jeszcze Cesarstwo Rzymskie Narodu Niemieckiego) zajęła Spisz oraz tereny nazwane przez nią Galicją i Lodomerią na mocy urojonych pretensji, jako odziedziczonych po królu węgierskim Andrzeju II Arpadzie (od roku 1206 królowie węgierscy, a potem cesarze „rzymscy narodu niemieckiego" używali tytułu „Król Galicji i Lodomerii"). Inaczej było z terenami dawnych księstw Oświęcimskiego i Zatorskiego. Księstwa te powstały w okresie rozdrobnienia dzielnicowego. W roku 1454 ostatni książę oświęcimski Jan IV a w roku 1456 książę zatorski Wacław I złożyli hołd lenny królowi Polski, Kazimierzowi Jagiellończykowi. Oba księstwa zostały odsprzedane Polsce. Austriacy po I rozbiorze zajęli również i te ziemie. Ponieważ nie sposób było skojarzyć je z Galicją i Lodomerią lub Spiszem, cesarzowa Maria Teresa przyjęła (a raczej zawłaszczyła) tytuł Księżny Oświęcimsko - Zatorskiej. Dla tego Księstwa w mennicy w Schmölnitz (obecny Smolník na Słowacji) bito miedziane szelągi, a w mennicy miejskiej we Wiedniu srebrne monety według polskiego system monetarnego o austriackich nominałach. Były to 15 - i 30 - krajcarówki odpowiadające polskim złotówkom i dwuzłotówkom. Jednostką monetarną w Ausrii był wtedy bowiem floren dzielący się na 40 krajcarów, a odpowiadający 4 złotym. Ich stopa określona była według grzywny wiedeńskiej (Odpo-

Rysunek 11: Złotówka Stanisława Augusta z roku 1790 ∅ 26 mm Ag.

Rysunek 12: Dwuzłotówka Stanisława Augusta z roku 1789 ∅ 29 mm Ag.

wiednio XLVI i XXXXVIII (sic!) EX MARCA PURA VIEN(ensis). Jak wiadomo grzywna wiedeńska to 280,644 / 280,688 g, czyli 1,200 (tzn 1,2 z dokładnością do trzeciego miejsca po przecinku grzywny kolońskiej, czyli $\frac{1}{96}$ grzywny wiedeńskiej, to $\frac{1}{80}$ grzywny kolońskiej. Nadmienić należy, że Maria Teresa na tych monetach używała tytułów „M(aria) THERESIA D(ei) G(ratia) R(omani) I(mperatrix) HU(ngariae) BO(hemiae) GA(liciae) LO(domeriae) REG(gina) ARCHID(ux) AUS(triae) DUX OSW(icimiae) ZAT(ore)". Dla porównania najpopularniejszą monetą srebrną w Austrii była 20-krajcarówka (tzw. cwancygier), które były bite na stopę LX Eine Feine Mark, czyli $\frac{1}{60}$ grzywny wiedeńskiej.

4.2. Monety „galicyjskie" Jak już zaznaczono na ziemiach tzw. „Galicji i Lodomerii" Austriacy od razu wprowadzili system monetarny austriacki. Jednak w czasie powstania kościuszkowskiego mimo zaborczej polityki starali się „kokietować" Polaków. Wyemitowali więc grosze i trojaki miedziane przeznaczone na żołd dla stacjonujących w czasie powstania wojsk cesarskich. Były to monety o nominale 1 i 3 groszy bite z miedzi. Miały one na awersie dwugłowego orła austriackiego i napis MONET(a) AER(ea) EXERCIT(us) CAES(Arei) REG(ii), a na rewersie nominał po łacinie z przymiotnikiem POL(onus/oni), czyli polski(e). Były wybite również srebrna szóstaki, ale znane są tylko 2 egzemplarze, czyli raczej miały one charakter monet próbnych.

4.3. Monety „Prus Południowych" Po aneksji przez Fryderyka Wilhelma Prus Królewskich, Wielkopolski i Mazowsza Prusacy wprowa-

Rysunek 13: Talar sześciozłotowy z roku 1795 ∅ 38,5 mm Ag.

Rysunek 14: Szóstak „kościuszkowski" ∅ 19 mm Ag.

Rysunek 15: Bilet skarbowy o nominale 4 złp 85 mm x 50 mm.

dzili od razu pruski system monetarny, całkiem odmienny od polskiego. Ponieważ społeczeństwo przyjęło to z niedogodnością w latach 1796 - 1798 wybito dla Prus Południowych, po łacinie Borussia Meridionalis (Tak Prusacy nazywali zawłaszczone ziemie polskie) monety miedziane według polskiego systemu monetarnego. Były to szelągi, półgrosze, grosze i trojaki. Były one równie z wyglądu podobne do monet miedzianych Stanisława Augusta. Na awersie szelągów i półgroszy był monogram Fryderyka Wilhelma, na groszach i trojakach jego portret i legenda FRIDERICUS WILHELM BORUSS(iae) REX. Na rewersie nominał, a na groszach i trojakach ponadto orzeł pruski z jabłkiem i mieczem oraz litera będąca znakiem menniczym (A-Berlin, B-Wrocław, C-Królewiec)

Rysunek 16: Dwuzłotówka Oświęcimsko - Zatorska ∅ 31 mm Ag.

Rysunek 17: Trojak galicyjski ∅ 26 mm Cu.

Ponieważ intencją Prusaków było płynne, ale szybkie przejście od polskiego do pruskiego systemu monetarnego, dlatego już w roku 1798 zaprzestano bicia tych monet pozostawiając jedynie monety pruskie.

4.4. Szeląg gdański 1801 Listę monet bitych przez zaborców dla wcielonych ziem polskich zamyka szeląg wybity w roku 1801 dla miasta Gdańska w mennicy w Berlinie. W odróżnieniu od monet „Prus Południowych" ma on napis po niemiecku (1 DANZIG SCHILLING) tak, jak monety kursujące w tym czasie w Prusach.

5. Po pokoju tylżyckim

5.1. Wolne Miadsto Gdańsk Po długotrwałym oblężeniu Gdańska, wówczas pruskiego, przez wojska napoleońskie, na podstawie pokoju w Tylży powstało Wolne Miasto Gdańsk pod protektoratem Prus i Saksonii (wówczas sojusznika Napoleona). Wolne Miasto Gdańsk biło

Rysunek 18: Grosz Prus Południowych ∅ 20 mm Cu.

Rysunek 19: Szeląg gdański 1801 ∅ 18 mm Cu.

Rysunek 20: Grosz gdański ∅ 21 mm Cu.

monety według polskiego systemu monetarnego z napisami niemieckimi, z tym, że złoty nazywał się gulden gdański (gold - po niemiecku złoto). Bite były miedziane szelągi i grosze oraz srebrne szóstaki, z tym, że nominał szóstaków brzmiał 5 EINEN DANZIGER GULDEN $\frac{1}{5}$ guldena gdańskiego).

5.2. Księstwo Warszawskie Zgodnie z Ustawą Rządową z 3 maja 1791 następcą tronu miał być Fryderyk August, książę saski (wnuk Augusta III). Po zajęciu przez Napoleona ziem zaboru pruskiego, na mocy wspomnianego już traktatu w Tylży, ten zapis konstytucji został zrealizowany. Niestety, Stanisław August w dniu 25 listopada 1795 złożył (causa victae) koronę na ręce Katarzyny II i tym samym carowie rosyjscy stali się dysponentami korony polskiej. By być w zgodzie z prawem międzynarodowym, nowe niepodległe państwo polskie otrzymało nazwę „Księstwo Warszawskie". W dniu 9 czerwca 1910 otwarto ponownie mennicę warszawską, która emitowała monety w ramach polskiego systemu monetarnego z tym, że szóstaka zastąpił piątak (5 groszy). Ponadto złotówki i dwuzłotówki miały odpowiednio nominały $\frac{1}{6}$ talara i $\frac{1}{3}$ talara. Grosze i trojaki bite były z miedzi, pięcio- i dziesięciogroszówki z bilonu, złotówki, dwuzłotówki i talary ze srebra. Na monetach srebrnych był wizerunek Fryderyka Augusta i jego tytulatura FRID(ericus) AUG(ustus) REX SAX(oniae) DUX VARSOV(iensis). Pewnego komentarza wymaga złoty dukat. W odróżnieniu od nominału napisane było na rewersie AUREUS NUMMUS DUCAT(us) VARSOV(iensis) (Złota moneta Księstwa Warszawskiego). Jej wartość wynosiła 18 złp.

Rysunek 21: Grosz Księstwa Warszawskiego ∅ 21 mm Cu.

Rysunek 22: Dwuzłotówka Księstwa Warszawskiego ∅ 29 mm Ag.

Na uwagę zasługuje fakt, iż jej waga wynosiła 3,49 g, tyle samo, ile waga znanego wówczas w Europie dukata holenderskiego.

W Księstwie Warszawskim emitowano również pieniądze papierowe zwane „Biletami kassowymi" (patrz rys. 24) o nominałach 1, 2 i 5 talarów.

Mimo, że rząd Księstwa Warszawskiego nie istniał już od roku 1813, Mennica Warszawska dalej biła monety w ramach zaprezentowanego systemu.

5.3. Oblężenie Zamościa Po klęsce Napoleona pod Moskwą Księstwo Warszawskie upadło. Broniły się jedynie twierdze w miastach. Najdłużej, do listopada 1813 broniła się twierdza Zamość pod dowództwem gen. Maurycego Haukego. W związku z brakiem pieniądza obiegowego wspomniany gen. Hauke polecił wybić monetę, która kursowałaby w oblężonym mieście. Rzecz jasna nie było mowy o dostosowaniu

[3]Własność Muzeum Narodowego w Krakowie, nr inv. MNK VII-P-17879.

Rysunek 23: Dukat Księstwa Warszawskiego[3] ∅ 22,1 mm Au.

Rysunek 24: Pieniądze papierowe Księstwa Warszawskiego 175 mm x 96 mm.

tych monet do żadnej stopy menniczej. Były one bite najprymitywniejszymi stemplami na krążkach miedzianych i srebrnych, jakie można było w warunkach oblężenia wykonać. W ten sposób powstały miedziane szóstaki i srebrne dwuzłotówki (patrz rys. 25) z napisem BOŻE DOPOMÓŻ WIERNYM OYCZYŹNIE.

Rysunek 25: Dwuzłotówka bita podczas oblężenia Zamościa ∅ 29 mm Ag.

Bóg nierychliwy, ale sprawiedliwy. Wiernym Ojczyźnie dopomógł, ale stało się to dopiero po ponad 100 latach. To, co się działo z systemami monetarnymi w tym okresie będzie tematem drugiej części niniejszego artykułu.

6. * Podziękowanie Autor dziękuje Dyrekcji Muzeum Narodowego w Krakowie za nieodpłatne udostępnienie fotografii eksponatów.

Literatura

[1] Stanidław Domoradzki,Polskie podręczniki matematyki w wieku XVIII, w tomie: Matematyka VIII wieku (red. S. Fudali), Uniw. Szczeciński 51 (2001), 299-323.

[2] Marian Gumowski, Podręcznik Numizmatyki Polskiej, Kraków 1914

[3] Tadeusz Jabłoński, Władysław Terlecki, Katalog Monet Polskich 1765 - 1864, Warszawa 1963

[4] Grażyna Komarzyniec, Nauczanie matematyki w krakowskiej Szkole Nowodworskiej w latach 1588-1914, Wydawnictwo Naukowe Uniwersytetu Pedagogicznego w Krakowie, 2004

[5] Karol Plage: Monety bite dla prowincyi polskich przez Austryę i Prusy oraz monety Wolnego Miasta Gdańska, Księstwa Warszawskiego i w oblężeniu Zamościa, Polskie Towarzystwo Archeologiczne, 1906

[6] W. Więsław: Stare polskie zadania z matematyki. Opole 2000.

Monetary systems in the Polish territories in the period 1763–2013

Antoni Leon Dawidowicz

Abstract The motivation for the creation of this articlewas the appearance in recent years of works dedicated to textbooks and collections of problems issued in the First Republic and in the period of partitions [4]. The problems occurring in these textbooks concern, as they anyway do nowadays, various financial calculations The knowledge of monetary systems certainly can help one to understand these problems. To start with, I would like to justify why I chose this period. Simply put, with the coronation of King Stanislaus Augustus in the year 1763 the parliament passed a monetary system that survived the partitions, although in a slightly modified form. It was associated with the resurrection of activity of the mint in Poland in 1765, which was stipulated by "Pacta conventa" passed by the Convocation Diet and to which the parliament obligated Stanislaw August.

2010 Mathematics Subject Classification: 01A99; Secondary 91B64.

Key words and phrases: Monetary systems, Polish history, banking.

Antoni Leon Dawidowicz
Uniwersytet Jagielloński
Wydział Matematyki i Informatyki
ul. Łojasiewicza 6
30-348 Kraków
E-mail: Antoni.Leon.Dawidowicz@im.uj.edu.pl
Communicated by: Walerian Piotrowski

(Zgłoszona: 24 grudnia 2015; Wersja końcowa: 31 grudnia 2014)

[4]The present article is based on the talk given by the author at the Conference in History of Mathematics in the year 2013 in Będlewo.